

Василь Ляскоронський

**СПОГАДИ ПРОКОПА АНТОНОВИЧА ПІДПАЛОВА,
УЧАСНИКА ДУНАЙСЬКОГО ПОХОДУ 1853–4 рр.
ТА СЕВАСТОПОЛЬСЬКОЇ ОБОРОНИ¹**

Не підлягає сумніву, що у справі реконструкції дійсних, справжніх рис тих чи тих подій історичного життя, повідомлення очевидців та учасників цих подій відігравали і відіграють велику роль. Однак, не всі ці повідомлення можуть вирізнитись належною достовірністю; багато що може бути передано не зовсім так, як воно було насправді, багато що може бути спотворено внаслідок тих чи тих тенденцій оповідача, багато що може отримати хибне висвітлення внаслідок непоінформованості самого учасника подій, багато що, врешті, може бути упущено чи переплутано через давність часу, через що правдивий смисл тих чи тих подій може постати в неналежно-точному і правдивому вигляді. Щоби оминати все це, дослідник має критично перевіряти те, що повідомляється, змалювати, в основних рисах, особу автора розповідей, вказавши на його положення і його стосунок до описуваних подій, і, врешті, визначити міру достовірності повідомлень оповідача. Звісно, праця збирача цих розповідей значно полегшується, якщо повідомлення йдуть від осіб з нескладною комбінацією свого світогляду, вирізняються простотою, подані не штучно, з заздалегідь наміченою метою, а правдиво і цілком суголосно з розповідями інших очевидців тих самих подій. Якщо при цьому повідомлення записані зі слів оповідача різними особами і в різний час і характеризуються подібністю своїх основних рис, то такі повідомлення заслуговують повної довіри. До числа таких оповідей ми зачисляємо і розповіді П. Підпалова, які ми мали можливість перевірити як за власними опитуваннями, так і за записами про Севастопольську оборону, зробленими іншими особами. Нижче наведена біографія П. Підпалова являє собою нарис його становища і діяльності з часу вступу на військову службу аж до нинішнього часу.

Прокіп Антонович Підпалов народився в 1831 р. в с. Новаках Лубенського повіту Полтавської губ.², походючи з козацького стану. Батьки

¹ Переклад з видання: В. Ляскоронский, *Воспоминания Прокофия Антоновича Подпалова, участника в Дунайском походе 1853–4 гг. и в Севастопольской обороне*, К. 1904.

² На сьогодні Лубенського району Полтавської області.

Прокоп Підпалов,
учасник Севастопольської кампанії

П. Підпалова займались сільським господарством, у чому їм допомагали і діти. На 18 році Прокіп Антонович поступив замість свого старшого брата, який залишився при батьках на господарстві, на військову службу, добровольцем, у Камчатський резервний батальйон, звідки в тому ж році призначений у Камчатський егерський полк. Останній, через деякий час, перебував у Волинській губ., де також розташовувались й інші піхотні полки, як, напр., Якутський, Селенгінський та інші. В 1853 році, з часу початку воєнних дій з турками, дивізія, де служив П. Підпалов, у складі Якутського, Селенгінського, Охотського та Камчатського пол-

ків, виступила з Волинської губ. у Молдаво-Влахію, де і зимувала. В наступному 1854-му році, весною, вказана дивізія підійшла до Дунаю, який і перейшла на другий бік у травні місяці.

Перейшовши Дунай, вказана дивізія взяла в облогу Силістрію³ в надії її взяти, але після наказу, що надійшов напередодні штурму, була змушена полишити облогу і переправилась на лівий берег Дунаю поспішаючи в Крим, обраний, як відомо, місцем висадки союзних ворожих військ. У грудні місяці П. Підпалов був переправлений зі своїм полком через бухту в Севастополь, де одразу ж взяв участь у спорудженні Волинського, Селенгінського та Камчатського редутів. З цього часу і до кінця Севастопольської війни П. Підпалов провів у воєнних діях у різноманітних місцях севастопольських укріплень, переважно на Камчатських редутах, на Малаховому кургані і у 3-му бастіоні, беручи участь у різного роду вилазках, штурмах, нічних патрулях, караулах тощо. Підвищений за свою службу до рангу унтер-офіцера і будучи ординарцем при командирах, П. Підпалов добре знав як офіцерський побут, так і побут

³ На сьогодні портове місто Силістра на північному сході Болгарії.

солдат; він дуже жваво і цілком правдиво описує головні епізоди вікопомної Севастопольської оборони, передаючи все спокійним, цілком об'єктивним тоном. Окремі епізоди та імена так яскраво і так сильно збереглися у пам'яті П. А-ча, що, маючи можливість записати їх двічі через значні проміжки часу, я не знайшов жодної, виключаючи, звісно, форму, різниці у змісті цих розповідей.

Останнім я намагався надати літературну форму, інколи залишаючи місцями оригінальні слова самого оповідача-очевидця. У теперішній час П. Підпалов живе у своєму власному хуторі, Н. Іржавці⁴ Лубенськ. пов. Полтавськ. губ., займається господарством і часто згадує в колі своєї сім'ї незабутні епізоди героїчної оборони славного Севастополя⁵. Ось як він розповідає про це.

“Як я потрапив на військову службу, розповім зараз. Наш батько помер тоді, коли мені не було ще і 17 років; наша мати залишилась з дітьми, з яких старший, мій брат, був у віці і мав іти на військову службу. Дуже не хотілось брату іти в солдати: військова служба лякала і своїм довгим часом, і своїми порядками. Я вирішив виручити брата й піти замість нього на військову службу добровольцем; я вважав, що брат буде для господарства більше придатним і більше корисним, ніж я; окрім того, військова служба не лякала мене; тоді вона не видавалась мені такою страшною і важкою, якою виявилась згодом у дійсності. Я йшов у солдати задоволено і радісно, уявляючи собі солдатське життя ледь не суцільним святом, та ще й з музикою; звісно, військове життя швидко отверезило мене і далеко розігнало рожеві мрії моєї юності, показавши і зворотний бік, так би мовити, виворіт цього горезвісного солдатського життя. Незважаючи на все це, скажу по правді, я ніколи не був обтяжений військовою службою, і тягар її ніколи не видавався мені занадто вже важким і нестерпним: до всього можна було звикнути та освоїтись; лише одного я боявся більше вогню – це тілесних покарань, які досить часто практикувались тоді у військах і були для мене предметом жаху... Тому, потрапивши на військову службу і пізнавши її, я лише мріяв про те, щоби мені дослужитись до отримання Георгіївського хреста, що звільняв його володаря від тілесного покарання. Це було моєю заповітною думкою, моєю заповітною мрією.

---

⁴ На сьогодні с. Новий Іржавець Оржицького р-ну Полтавської обл.

⁵ Цей факт взято з передмови до публікації спогадів сином Підпалова – Г. Підпаловим. Див.: Г. Подпалов, *Предисловие*, К пятидесятилетию славы обороны Севастополя личные воспоминания Прокофия Антоновича Подпалова, с предисловием Г.П. Подпалова и гравюрами, Лубны 1904, с. 9–10.

На момент оголошення війни наш полк стояв у м. Старокостянтинові (Волинськ. губ.), який вважався штабним містом Камчатського піхотного полку. У березні місяці нам було оголошено похід до Туреччини, через Молдавію і Валахію, але виступили ми не одразу, а значно пізніше, лише в травні місяці, так що полкове свято (29 червня) ми уже відмічали під час походу, у Валахії. Відслуживши молебень на позиції, було наказано видати солдатам по кришці (особлива марка) горілки (я виконував у цей час обов'язки каптенармуса і отримував горілку для роздачі її солдатам) – тим і закінчилось наше свято. Далі все йшли Валахією, в напрямку до Дунаю, перейти який і перенести воєнні дії на правий берег цієї ріки, очевидно, складало мету нашого походу. Ми рухались у напрямку до Туртукаю⁶. Тут, понад Дунаєм, за деяку віддаль від останнього, потягнулись величезні, майже нетронуті рукою людською, ліси, куди нас посилали на роботу: рубати хмиз для плетіння турів. Робота відбувалась як правило вдень; але ми і ночували в лісі, позаяк вертатись у табір для ночівлі, а по тому, зі світанку, знову йти в ліс було і не зручно, і тяжко. Вночі навколо нас завивали вовки. Всюди в лісі були великі озера, на яких сильно кричали дикі птахи: стогін стояв над лісом від їхніх криків...

Доки ми досягли берегів Дунаю, де зайняли село, розташовано навпроти Туртукая, інші полки – Якутський і Селенгінський – вже мали справу з турками, де загинуло багато і з нашого боку. Тим не менше, позиція турків була взята і знищена, а турки, що її захищали, поспішили відійти за Дунай, у Туртукай. Ми підійшли до взятого нашими військами місця в серпні місяці. Нас ганяли скрізь понад Дунаєм: то в одне місце, то в інше – немов би за противником; ми приходили в призначене місце, але противника, себто турків, ніде не зустрічали: очевидно, вони пішли, або ж їх там взагалі не було, і ми лише пересувались для обману противників. У цей час під Журжею⁷ відбувалась сутичка з турками, але наш полк у ній участі не брав. Глибокої осені ми почали готуватись до зимівлі, а з настанням зими розташувались на зимові квартири по талаських селах, по хатах, де по двоє, де по три людини в одній хаті, а де і по одному. Їжу солдати готували собі, як завжди, в казанах; але я користувався столом у того господаря, де стояв: мене годували, між іншим, мамалигою і вином. Тут я трішки навчився розмовляти по румунськи, але нині майже повністю забув ту мову, з якої лишилися лише нікчемні уривки: я пам'ятаю, що по молдавськи *вовк* називався *луца*, *дівчина* – *хваза*, *капуста* – *корейка*, *цибуля* – *чапа*, *собака* – *кіна*, *коса* – *домо*, *винниця* – *вино* і т. д. Зимою випав сніг,

⁶ На сьогодні м. Тутракан у Болгарії, на березі р. Дунай.

⁷ м. Джуржу в Румунії.

але загалом було не надто холодно. Так простояли ми на зимових кватирах до березня місяця, з настанням якого виступили в похід, до Дунаю, й зупинились на острові, навпроти Силістрії. Пам'ятаю, що сюди приїжджав до нас генерал Хрульов⁸, який розмовляв з нами і залишив по собі найприємніші спогади; замість неприємного, скучного і стомлюваного ходіння часових, він наказав нам копати ямки і сидючи спостерігати з них за противником, але не підходити близько до нього. Тут же, на позиції, святкували ми і Паску: замість спеціально приготовлюваного у нас для Паски хліба, ми скористались звичайним хлібним тістом, яке спекли на кшталт паски, освятили його, що і було нашою паскою. З цього часу пригадую ще одну обставину, яка принесла не мале задоволення нашим солдатам: на свято Паски до нашого берега приплив турецький буйвол; солдати піймали його і зарізали, так що м'яса у нас у роті було достатньо на всі свята. Тут стояли ми досить довго, готуючи переправу, яка відбулась, здається, в місяці травні. Перед наведенням через Дунай мосту поставили поблизу наміченого пункту гармати, з яких і громили противника. Міст був влаштований понтонний, на канатах, так що він увесь колихався та дрижав на воді. Доки йшла переправа через Дунай, ми стояли весь час на тому острові, про який я згадував раніше; спершу переправилась 8-а дивізія, потім – друга і третя, але які це були не пригадую. Переправа відбувалась під турецькими пострілами; пригадується, 3 корпус, переправившись, кинувся в штикову, вибиваючи скрізь турків з виноградників, якими був покритий весь протилежний, нагірний берег Дунаю, і турки поспіхом відступили до м. Силістрії, під захист його укріплень. Ми почали свою переправу після інших, коли вже все було приготованим і коли наші достатньо постріляли проти турків, що були під Силістрією, так що нам довелось переходити Дунай в абсолютній безпеці, не зробивши жодного пострілу проти противників.

Під час переправи ми бачили, як наші війська гнали турків понад Дунаєм, у садах. Переправившись через Дунай, ми вирушили в напрямку до Силістрії, поблизу якої і розбили свої табори. Наші війська розраховували захопити Силістрію, так би мовити, одним махом, для чого ходили в обхід, але це не вдалось, і місто взяли в облогу. Стояли під Силістрією близько місяця; стріляли в місто із гармат, а турки, в свою чергу, робили стрільбу в наші укріплення. Наш полк розташовувався зі східного боку міста; ми розмішувались у полотняних наметах, які зазвичай бувають у солдатських таборах; окопів ми не копали, а користувались тими окопами, які відбивали у турків, просуваючись крок за кроком, до фортеці. Всі, звісно,

---

⁸ Хрульов Степан Александрович (1807–1870), російський генерал, учасник Кримської війни.

були переконані, що рано чи пізно, а Силістрія буде в наших руках, але згодом виявилось, що ми мали зняти облогу і відійти від міста. Справа відбувалась таким чином. Літом, у червні м-ці, не пам'ятаю якого числа, нам оголосили, що буде штурм фортеці, до якого потрібно приготуватись. Вдень, у таборах, служили молебень, по закінченні якого солдати почали готуватись до штурму. Коли настав вечір, солдати запаслись бойовими припасами, надягли на себе чисту білизну: кожен усвідомлював, що настає момент великого значення – питання про життя і смерть для кожного учасника штурму. Настала ніч, і війська тихо почали просуватись вперед, до фортеці, на найближчі до останньої позиції, залягаючи понад окопами. Було наказано чекати умовного сигналу, щоби разом кинутись на штурм. Ми підійшли до ворожих укріплень, менше ніж на віддаль пострілу рушниці. Лежати потрібно було тихо, не кашляти, і чекати бойового сигналу. Пройшло близько півгодини, як ми зайняли свої пости, – тяжкі і серйозні хвилини за своїм значенням, як тут з'явились ад'ютанти та ординарці і тихо, шепотом, почали передавати накази про відступ: “відступати, відступати назад!” – шепотіли вони; для чого, чому все це робилось – ми не знали; справа виявилась уже згодом, коли ми, тихо залишивши свої нічні позиції, опинились у своїх таборах. Виявилось, що в момент виступу війська на штурм, була отримана естафета про відступ і переведення армії до Чорного моря, до наших південних берегів, де союзний ворожий флот бомбардував м. Одесу та її околиці. Ми відступили в повному порядку і почали переправу на другий берег Дунаю; турки не наважувались напасти на нас. Переправа через Дунай наших військ продовжувалась цілий тиждень; ми, звісно, могли б перейти річку і значно швидше, але зумисне уповільнювали переправу, щоби дати можливість піти з нами і багатьом болгарським сім'ям, що втікали в Росію від насильства турків; ми їм не допомогли, турки ймовірно перебили б їх і перерізали. Наш полк переправлявся останнім, але турки і не думали заважати нашій переправі. Врешті, коли всі перейшли на другий берег Дунаю, понтонний міст розібрали, склали на фури і повезли з військовими речами. Ми йшли на Бухарест, досягнувши якого, зупинились і простояли тут близько місяця, прибираючи назад провіант і бойові припаси, привезені у Валахію для війни. Хворих і поранених відправляли в Росію через м. Текучій⁹, а здавши їх, знову вернулись у Бухарест. Врешті, ми виступили з Бухареста і тримали шлях через Текучій, Малаешти¹⁰ тощо на Ясси¹¹, де стояли недовго, – здається, лише переночували. Із Ясс направились в Одесу, куди я, як виконуючий обов'язки каптенармуса,

⁹ м. Текуч у Румунії.

¹⁰ с. Малаешти у Молдавії.

¹¹ м. Ясси у Румунії.

прибув раніше за полк, проблукав по місту пів дня, доки вибрався на інший бік міста; в Одесі війська стояли недовго – тільки проїздом; звідси наш полк пішки направився в Миколаїв. У останньому нам було наказано покинути зайві речі: чоботи, одяг, навіть ранці, а взяти з собою лише найнеобхідніше і поспішати, якнайшвидше, до місця призначення, в Севастополь. Військо перевозили у фургоних німці колоністи, доставляючи солдат від станції до станції. У фургоних сиділо зазвичай людей 10 або ж 12, з гвинтівками в руках, спрямованими дулами вгору. Так перевозили нас і вдень, і вночі. З Херсона нас переправили на байдаках через Дніпро, на лівий бік цієї ріки, де нас знову забирали на фургони і везли до Перекопу. В останньому ми ночували, розмістившись по татарських саклях, які покинули татари, що пішли за турками до Севастополя. Все молоде татарське населення пішло з Перекопа, а залишились тут лише старі та діти. Пам'ятаю, як дівчина-татарка, яка якимось чином тут залишилась, пояснила нам знаками, що всі пішли за турками. Переночувавши в Перекопі, ми поїхали, знову ж на тих самих німецьких фурах, у Севастополь. Пам'ятаю, як нині, цю картину: навколо стелився широкий, чистий без дерев степ; села виднілись по боках дуже рідко – десь збоку. В Сімферополі ми були проходом не зупиняючись у місті. З Сімферополя ми пішли на Бахчисарай, у якому також не зупинялись, а продовжували шлях далі, доки не досягли гори Бельбек, де і розташувались табором; ми спорудили собі балагани і простояли тут цілий жовтень м-ць. Добре пам'ятаю, що тут, навколо були чудові сади, які ми немилосердно вирубували, готуючи дрова для приготування їжі солдатам. На Бельбеці ми чули перестрілку під Севастополем, але самої участі у діях проти противника не брали. У листопаді м-ці, не пам'ятаю вже якого числа, нас викликали в Севастополь; ми залишили свій табір і направились до Севастополя в останніх числах листопада місяця. Спершу ми потрапили в так звану Північну частину міста, звідки уже нас переправили на судах у Севастополь. У Північній частині ми вже добре бачили страшну картину воєнних дій: далеко, за містом, у різних місцях, великими клубами піднімались до неба хмари диму, гриміли гарматні постріли, літали бомби, гранати тощо; над містом стояв якийсь шум і гул – то була відчайдушна боротьба між захисниками і нападниками... Вступивши в місто, ми одразу побачили страшну картину руйнування: місто знелюдніло, мешканці схудли, будинки були пробиті бомбами: дірки зіяли в стінах, скло у вікнах розбито, місцями вікна виламані, всюди валялись ядра, бомби... Одна з церков, повз яку ми проходили, стояла розбита ворожими снарядами; церква на Графській пристані також була зрешечена гарматними ядрами... Страшна картина руйнування!.. Нас розмістили в місті, в напіврозвалених будинках,

більш-менш прилаштованих для життя; ми поправили, як могли, пошкодження: заробили, чим тільки було можливо, дірки в будинках, заклеїли папером розбите у вікнах скло тощо, словом, поправили, як тільки могли, наші приміщення і зажили в них: все ж тут було краще, ніж на дворі, під відкритим небом. Наш полк розташувався нижче Малахового кургану, а в кінці міста, в напрямку до Чорної річки, розміщувався склад наших речей. Кожну ніч ми виходили на роботу: чи поправляти зруйновані за день укріплення, чи будувати нові редути і траншеї, або ж йти в ланцюг, попереду наших укріплень для спостереження за діями противника. Зазвичай вночі йшла посилена робота: стукали кирки, лопати, носили мішками землю нагору; ставили поверх укріплень сплетені з хмизу тури; рили рови для траншей. Вдень війська, вільні від роботи, йшли до бухти, в сухі доки, де і ховались від пострілів противників. Я брав участь у побудові редутів Волинського, Селенгінського, а потім і Камчатського. Їх спорудження відбувалось протягом цілої зими, здається, починаючи з грудня місяця. Противнику, очевидно, дуже не до душі припали ці укріплення, і він намагався всіма силами заважати нашим роботам. Збагнувши, в чому полягав план наших нових укріплень, противник почав швидко займати місця, намічені нами для спорудження на них укріплень: таким чином нам запобігали. Окрім того, він часто відривав проти нас жорстоку стрілянину із гармат і рушниць, наносячи суттєву шкоду нашим роботам; але ми зазвичай вночі поправляли пошкодження і просували вперед свої роботи. Якось, закінчивши вночі побудову окопів, виритих попереду наших укріплень, вдень ми пішли на відпочинок у наші казарми. Увечері того самого дня французи зайняли наші окопи і почали там працювати. Ми вирішили вибити французів із окопів. Коли настала ніч, ми тихо підповзли до противника. В цей час з ворожих окопів провадилась пальба із рушниць і я був задітий кулею поверх великого пальця. Мимоволі я скрикнув від болю, але мені тієї ж миті зажали рот, позаяк противник був близько від нас. Наблизившись до французів, ми накинулись на них із наших окопів, самі ж відступили назад і стали в ланцюги, попереду укріплень. Добу ходив я з перев'язаною рукою; потім мені забинтували палець, і я супроводжував уже ротного командира, будучи при ньому охоронцем.

З інших епізодів, що належать до того часу, пам'ятаю такі. Ще до побудови Камчатського редуту, зимою, вночі, мене послали з двома солдатами в секрет, у каменоломні, себто в ями чи кар'єри, де ламали для будов каміння. Ми прийшли і тихенько залягли в ямах. Було сніжно, так що можна було бачити предмети на деякій віддалі від нас. Пройшов деякий час у тишині. Аж ми побачили, що з ворожого боку тихо прямують також до цього місця дві людини, очевидно для секрету. Ми причаїлись

і почали спостерігати. Ось вони підійшли ближче і розташувались по інший бік балочки, недалеко від нас. Спочатку вони лягли на землю і пролежали таким чином деякий час. Потім, розгледівшись і не помітивши нічого підозрілого, вони піднялись на ноги і почали бігати по землі, очевидно, намагаючись зігріти свої задубілі від холоду частини тіла. Ми весь час спостерігали за ними, і ось, коли супротивники під час свого стрибання близько підійшли до нас, ми вискочили зі своєї засідки і кинулись на них. Англійці (то був англійський секрет) так оторопіли від несподіванки, що кинули рушниці і без жодного спротиву здались нам. Ми їх повели в пікет, до ротного командира, який наказав відвести полонених на Малахів курган, де їх і здали; мене записали, за взяття в полон цих англійців, але що трапилось з цим записом далі, не знаю.

З інших пригод, що належать до того часу, особливо пам'ятне те, де я ледь не постраждав жорстоко. Якось, під час побудови нами редутів, французи стали робити з окопів страшний вогонь проти нас. Помітивши це, я взяв штуцер і, розмісившись біля бастиону, за каменем, почав у свою чергу відповідати французам, цілячись по противнику, що з'являлись по окопах. Мої постріли були дуже вдалимими, і я бачив, як після них понесли на ношах підбитих противників. Незабаром французи помітили, звідки йшли ці вдалі постріли і спрямували і свій вогонь у це місце. І ось, у той час, як я тільки що приклався, щоби вистрілити, як взвигнула куля і вдарилась об кут того каменя, за яким я ховався, на віддалі кількох вершків¹² від моєї голови; осколки від розбитої кулі осипали мені обличчя і позастрявали в лобі, так що потім мені виймали їх за допомогою інструментів. Тут я був на волосину від смерті: візьми куля вершком—двома нижче, і я був би вбитий наповал.

Особливо пам'ятна мені знаменита вилазка, здійснена нами 10 березня, під командуванням генерала Хрульова. В цю ніч наша рота була у Камчатському редуті, на роботі. В ту саму ніч була здійснена вилазка проти французів, виконана двома піхотними полками і двома батальйонами нашого полку. Війська пішли на противника з розгорнутими стягами. Зав'язався відчайдушний бій: неперервний грохот гармат, сильна рушничка перестрілка, тріск розірваних снарядів, – зробили справжнє пекло на місці бою. Розбуджений противник виругував на нас цілі сонми ядер і бомб. Нашим військам доводилось погано. Аж рознісся сигнал, що закликав нашу роту на допомогу. Почувши сигнал, наш ротний командир, поручик Самарський¹³, хоробрий і добрий офіцер, якого глибоко

---

¹² Вершок – міра довжини = 4,4 см.

¹³ Особа не встановлена.

поважали його солдати, скомандував людям виходити з редути, мені ж наказав залишатись позаду роти, щоби не було тих, хто відстав. Із редути виходити доводилось вервечкою. І ось, коли пройшов перший взвод з ротним командиром на чолі і рушив в атаку, другий взвод, під командою унтер-офіцера Лаврентьєва, вийшовши з редути і проходячи окопами, раптом зупинився: в цьому місці страшно свистіли і дзигчали кулі, як бджолиний рій; солдати, очевидно, струсили і зупинились. Я крикнув їм: “вперед, вперед!” вискочив із окопу, але солдати стояли і не рухались з місця. Я вискочив нагору канави і запитав: “чого ж ви стоїте?” Мені відповідали, що Лаврентьєв не знає, куди іти і тому вони стоять. Я залишив роту і кинувся вперед, на постріли і вогні, де кипів страшний бій, що перейшов уже в рукопашну. Прибігши до наших, я побачив, як на нашого ротного командира напало два французи і він, прислонившись до стіни окопу, відмахувався від них шаблею. Я кинувся на виручку нашого офіцера, і проколов штиком одного француза, другого прикінчив сам ротний командир...

Бій кипів відчайдушний. У цей час біля самої лінії вогню, де тотально панувала смерть, дзигчали кулі, валялись убиті і поранені, корчили у судамах помираючі, я побачив священика з розвіяним на голові волоссям, з хрестом у руках, що співав: “Спаси, Господи, людей Твоїх!”, що надихав здорових солдат і давав цілувати хрест пораненим і помираючим*. Видовище було вражаючим... Побачивши мене, поручик Самарський з відчаєм крикнув: “Де ж наш другий взвод? заради Бога, веди його сюди швидше: інакше нас переможуть!” Я кинувся стрімголов назад, інстинктивно закриваючи очі перед кулями, що летіли мені назустріч, і перестрибуючи через трупи вбитих і поранених. Прибігши до 2-го взводу, я закричав: “вперед, хлопаки, за мною: я знаю, де наші!” Солдати підбадьорились, і ми бігом кинулись до наших на виручку. Наспіла допомога одразу повернула справу на наш бік: французи були вибиті і навіть відігнані за другу лінію їх окопів. Незважаючи на наші значні втрати, вилазка, загалом, була вдалою для нас: перемога була на нашому боці.

На другий день ротний командир Самарський покликав мене до себе і сказав: “ну, Підпалов, за твої справи тепер сподівайся не лише на хрест (себто Георгіївський хрест), але й на інші нагороди!” У той же день він віддав мені свій обід і напоїв чаєм; він був дуже засмучений, і, очевидно, не міг одразу заспокоїтись після тієї серйозної, що могла закінчитись смертю, небезпеки, якій він піддавався вночі цієї відчайдушної

* Це був ієромонах Йоаннікій Савінов, священик чорноморського флоту. Серед солдат він був відомий під іменем “Аніки-воїна”.

вилазки. Незважаючи, проте, на мої відзнаки, Георгіївського хреста за цю справу мені не довелося отримати; поручик Самарський, який мав заявити про мої подвиги, був незабаром тяжко поранений осколком гранати в бік, у ребро; його понесли в Північну частину міста і я його більше вже не бачив і нічого про нього не чув; не знаю, що трапилось з ним: чи помер він, чи одужав. Так мені не поталанило отримати Георгія за відвагу в тому бою*. На другий день після битви 11 березня було назначено перемир'я, що продовжувалося до самого вечора: йшло прибирання тіл, а увечері французи відкрили по Камчатському люнету знову страшну канонаду.

Весною, наприкінці травня місяця, після страшного бомбардування, противник захопив наші редуті: Селенгінський, Волинський, а згодом і Камчатський. Справа відбувалась таким чином. 25 травня, о третій годині дня, противник відкрив третє страшне бомбардування наших укріплень. О 6 год. вечора під час самої канонади французи кинулись на Камчатський, Волинський та Селенгінський редуті і захопили їх**. У цей час бастіони займав не наш полк. Противник скористався зручним моментом і непомітно обійшов наші укріплення дорогою, по березі бухти і вдарив звідти на нас з тилу. Наші не очікували такого сміливого кроку з боку противника; знали б про це раніше, французів можна було б розбити в пух вогнем з кораблів, але, на жаль, у бухті на той момент не було наших військових кораблів.

Після втрати наших редутів (Волинського, Камчатського та інш.) і після захоплення противником окопів напроти 3-го бастіону, де я перебував тоді на службі, Мінському і Волинському батальйонам було доручено йти вночі проти противника і вибити його із зайнятих ним окопів. Потрапивши в лінію ворожого вогню і зазнавши великих втрат і в солдатах, і в офіцерах, солдати вищеназваних батальйонів не виконали доручення, відмовлялись тим, що вони не знають місцевості. Дізнавшись про це, генерал Голев¹⁴, начальник Камчатського полку, доручив мені провести їх і вказати їм те місце, яке вони мали відбивати; мене призначили виконати цю справу тому, що я часто там бував у секретах і добре знав

---

* Про мої дії під час вищезгаданої вилазки є згадка у 2-му томі "Рукописей о Севастопольском обороне", стр. 130, у спогадах Г. Чаплинського.

** Охопивши з трьох боків Малахів курган, французи були зробили спробу взяти його, але завдяки передбачливості генерала Хрульова, були відбиті. Генерал Хрульов, окрім того, відбив у французів і Камчатський люнет, але утриматись у ньому проти в 10 разів сильнішого противника не міг. Таким чином, у цей день ми втратили редуті Волинський, Селенгінський, а також Камчатський люнет.

¹⁴ Голев Іван Петрович (1805–1880), російський генерал, учасник оборони Севастополя.

місцевість. Я виконав наказ, вказав солдатам місце, де розташовувався противник, але солдати не кинулись вибивати ворога: прокричать “ура” і стоять на своїх місцях, не рухаючись вперед: паніка напала на них відчайдушна. У той же час вогонь був страшний, і їх командирів убивало одного за другим; врешті, солдати відступили. Вночі, на світанку генерал Голев послав свого ад’ютанта з ординарцем до начальника оборонної лінії запитати: чи потрібно відступати, чи ж стояти під пострілами англійців і французів? Під час виконання цього доручення ад’ютант йшов в окопі, а ординарець зверху його. Обидва вони були вбиті.

Звісно, проти противника діяли не лише вищезгадані батальйони, а й інші війська, але вони нічого не могли зробити проти сильнішого, ніж вони противника. Таким чином, витіснити англійців з окопів Кілен балки, незважаючи на всі наші зусилля, не вдалося. Це був для нас дуже гіркий день, позаяк ми втратили тоді Волинський і Селенгінський редут та Камчатський люнет, споруджений працею наших рук. За мої труди і відзнаки в пам’ятний день штурму 25 травня командир нашого полку генерал Голев, у якого я був постійним ординарцем з перших чисел травня, особисто начепив мені, зранку 27 травня, Георгіївський хрест і вручив п’ять карбованців грошей, у якості нагороди*. Звісно, отримати Георгіївський хрест було для мене невимовною радістю, але ця радість була сильно засмучена нашими втратами, особливо втратою тих укріплень, які будувались нами і були немовби нашим рідним надбання. У момент їх захоплення, ці укріплення захищав не наш полк. Ми дуже страждали, що наші дорогі редуту були так швидко уступлені противнику. “Пропали наші труди, – говорили солдати, – якби ми були там, то стояли б за них до останньої краплі крові і не дозволили б противнику взяти їх!”

Витіснені противником із вибудованих нашими трудами позицій, ми перейшли в суцільну лінію севастопольських укріплень і продовжували службу – частково на Малаховому кургані, частково на 3-му бастіоні. Зі спогадів про час мого перебування на Малаховому кургані пам’ятаю такий випадок. Зайнявши Камчатський редут, французи одразу ж приступили до постачання його бойовими запасами. Одного разу, з Малахового кургану було помічено, що до французів, у редут, тільки що доставлена партія бойових снарядів, яку вони взяли негайно перетягувати у пороховий погреб. Наші вирішили завадити їм, і ось один матрос бомбардир-наводчик

---

* У моїй відставці сказано, що я за діло 26 травня отримав Георгіївський орден у червні місяці, але я твердо, як нині, пам’ятаю, що отримав я його зранку 27 травня, за день після страшного бомбардування Севастополя.

направив туди гармату, прицілився і випалив. Постріл був вдалий: він саме досяг цілі – потрапив у пороховий погреб, і через хвилину пролунав страшний вибух, від якого затряслася земля, до неба піднялась чорна хмара, в якій замелькали люди, гармати... Вибух був настільки сильний, що труп одного з противників, француза, перекинуло до нас, на Малахів курган, що розташований від укріплень противника, якщо не помиляюсь, сажнів¹⁵ на 300. Ми тріумфували. Матрос-наводчик отримав подяку і Георгіївський хрест. Незабаром я був переведений на 3-й бастион, на якому і залишався до кінця Севастопольської кампанії.

Перебуваючи на 3-му бастионі, одного разу я повернув назад під ворожими пострілами нашого матроса, який з п'яну намилився бігти до противника. Я його повернув і доставив у правління. Літом, у червні місяці, ми стояли на 3-му бастионі. Противник, скориставшись недавно віднятими у нас редутами, відкрив страшне бомбардування проти наших укріплень і міста, що продовжувалось більше 10 діб підряд. Це були страшні дні! Канонада не змовкала ні на хвилину: і вдень, і вночі йшла неперервна стрілянина з гармат, мортир, гвинтівок. Земля дрижала від пострілів; у повітрі стояв якийсь шум і гул від грохоту гармат, свисту снарядів, що пролітали, серед якого різко, оглушливо, тріщали бомби і ядра, що лопались над нами і серед нас, у повітрі клекотали розривні бомби, вогненними дугоподібними полосами борознили темне небо; а навколо панувало неперервне дзиччання від хмари куль, що проносились і над нами, і серед нас. Це був саме справжнісіньке пекло, сповнене жаху і смерті, від дихання якого, здається, не був вільним жоден клаптик землі навколо нас. Вогонь противника був настільки жорстокий і постійний, що не було жодної можливості виправити протягом ночі отримані за день пошкодження укріплень; останні, чим далі, тим все більше і більше руйнувались: бруствери, амбразури були страшно спотворені снарядами і місцями розбиті, багато гармат підбито; земля навколо зрита. Ми знемагали від неперервної роботи і вдень, і вночі, але ніяк не могли вчасно виправити пошкодження, що завдавались снарядами. По всьому було помітно, що союзники вирішили взяти Севастополь за будь-яку ціну, і що страшна канонада має завершитись штурмом наших укріплень. Незабаром наші припущення не забарилися виправдатись. Пам'ятаю, як нині, знаменитий штурм противника, 6-го червня. На той час ми перебували на 3-му бастионі, який стояв недалеко від Малахового кургану, – поруч з ним, лише через балочку. Я перебував тоді ординарцем при нашому командирі, генералі

---

¹⁵ 1 сажень = 2,134 м.

Голеву. Очікуючи з дня на день штурму, наші війська вночі перебували в укріпленнях, де працювали над їх полагодженням і спостерігали над противником. З настанням дня, вони як правило йшли в місто, для відпочинку. 6-го червня, на світанку, коли наші війська почали йти в місто, я помітив, що з боку моря, від противника, взвилась ракета і потім розсипалась різнокольоровими вогнями. Я одразу доповів про це генералу Голеву висловлюючи припущення, що це може бути сигнал до штурму. Раптом з іншого боку піднялась ще ракета, за нею – третя. Стало очевидним, що противник дає сигнал до штурму. Тоді генерал Голев звелів грати тривогу; війська швидко повернулись назад і взяли за зброю. Було наказано перезарядити гармати картечю, приготувати рушниці, стати по своїх місцях, і, Боже збережи, не стріляти без сигналу. Виконавши наказ, солдати стали по місцях. Запанувала тиша незвичайна: все немовби зазмерло. Ця гробова тишина таїла в собі щось зловіще: відчувалось, що наближається щось страшне, могутнє і грізне, з яким потрібно буде боротись не на життя, а на смерть. Коли стало розвиднюватись, ми побачили, що від моря, збоку Балаклави, противник, як грізна хмара, насувається на нас: французи, англійці, турки – все це колихалось і повільно наближалось до нас. Незабаром можна було бачити, як ворожі солдати несли драбини, тури, лопати, дошки тощо; як мурахи копошились люди. Ось вони наблизились ще ближче і ще. Раптом по всій лінії пронісся уривчастий різкий звук ріжків і на хвилину завмер; слідом за ним пролунав страшний, дружний залп гармат і затріщав рушничний вогонь; земля й повітря здригнулися від страшного реву гармат, і голосне ехо пролунало у відповідь. Від диму стало так темно, що нічого не було видно; незважаючи на це, стрільба продовжувалась. Битий нашим вогнем, противник численними трупами всипав поле: цілі ряди були скошені картечю і кулями. Проте, незважаючи на наш вогонь, французи з незвичайною мужністю кинулись на штурм, заповнили рів і, як рій, полізли по драбинах на вал, але ми успішно відбивали наступавших, які масами гинули під нашими ударами*. В розпал штурму, коли дим покрив все навколо батарей, французи прорвались між Малаховим курганом і нашим 3-м бастіоном, у Матроську слобідку, дійшли до самого острогу, але тут їх зустрів хоробрий генерал Павлов¹⁶ з двома полками, з якими він переправився через бухту, кинувся з криком “ура” в штики, зім’яв французів і погнав їх назад, але, здається, ніхто з них не повернувся до

* Англійці вели себе під час штурму не так хоробро, як французи: добігши до рову і наповнивши його, вони просили не стріляти по них, а забрати в полон.

¹⁶ Павлов Прокофій Якович (1796 – 1868), російський генерал, учасник Кримської війни.

своїх: рятуючись, французи понабивались у хатки, що були в Матроській слобідці, і потім частково загинули в сутичках з нашими, частково потрапили в полон. Французи прорвались повз наш бастион хитрістю. Справа відбувалась так. У той самий момент, коли пролунав наш перший залп гармат, від диму стало так темно, як вночі; в цей час вони і кинулися по балці в проміжок, що вів у Матроську слобідку. Але тут повіяв вітер, дим почав розсіюватись; у цей час з боку французів з-під балки пролунав крик по російськи, з додаванням недрукованих слів: “не стріляй, а то поб’єш своїх!” Генерал Голев звелів припинити пальбу. У цей час вітер повіяв ще, розсіявши завісу диму, і я побачив, що нас обманюють, і що там, звідки йшов до нас крик, виднілись червоні і сині мундири: це був противник. Помітивши нашу помилку, я невимушено крикнув: “Ваше превосходительство! Це не наші, а противник!” Генерал Голев роздивився і швидко скомандував: “стрілять!” Постріли загриміли, але, незважаючи на це, противники продовжували йти: вони проривались повз нас і кинулись у Матроську слобідку*. Годину на 8-у ранку битва закінчилась; вона продовжувалась не більше 3-х годин і завершилась повною невдачею з боку нападників. З великими втратами противник мусів відступити. Коли противник пішов, все поле, на далеку віддаль, було засіяно їх трупами – густіше, ніж в урожайний рік буває покрита нива хлібними снопами. Тут можна було розрізнити, хто загинув під час наступу і хто підчас відступу: так що ті, які наступали, лежали на землі долілиць, головами до наших укріплень, а ті, що відступали – головами до боку противників, в напрямку відступу. Можна навіть було визначити, скільки загинуло під час наступу на нас і скільки підчас відступу. Вбитих було дуже багато, особливо англійців і французів. Того самого дня був відправлений вдячний молебень Богу за даровану нам перемогу; кожен солдат, що брав участь у бою, отримав по 3 карбованці нагороди.

По закінченні битви, тіла вбитих цілий день і ніч лежали на місці не прибраними. Зранку наступного дня противник викинув стяги для перемовин, себто щоби отримати можливість прибрати тіла. Цілий день, майже до самого вечора, відбувалось прибирання тіл. Наші переносили на ношах убитих від свого ланцюга до їхнього. Вбитих відвозили на фурах на кладовище. Під час прибирання тіл стрільба була припинена. По закінченні прибирання, перестрілка почалася знову, але вже значно слабкіше попередньої: було помітно, що союзники дещо посмутніли

---

* Ми згодом збагнули, додав Прокіп Антонович, що кричав на нас, цілком очевидно, хтось із перебіжчиків, хоча останніх у цю війну у нас було мало; не те можна сказати щодо англійців: вони інколи цілими десятками переходили до нас.

після поразки. Після знаменитої червневої битви, противник не показував жодних спроб робити на нас наступ, аж до штурму Малахового кургану, здійсненого 26 серпня. Перед штурмом противник днів десять здійснював посилене бомбардування; снарядів було випущено незчисленну кількість: противник так сильно громив нас із гармат, що, здавалось, хотів стерти з лиця землі і Севастополь, і його укріплення; останні прийшли в такий поганій стан, що не було жодної можливості задовільно поправити їх: не вистачало ні сил, ні часу.

Незважаючи на це, у нас і в думках не було віддавати укріплення в руки ворогів; ніхто з солдат і не думав про це. Я був у цей час на 3-му бастіоні, що був розташований дуже близько до Малахового кургану, і взяття останнього відбувалось на моїх очах. Я був очевидцем втрати Малахового кургану. Скажу по правді, що це відбулось так раптово і так швидко, що ми й отямитись не встигли, як наша знаменита твердиня виявилась у руках ворогів.

Справа була під вечір; з боку противника канонада почала поволі стихати, врешті, зовсім припинилась. Все немов би затихло. На Малаховому кургані не було помітно жодного руху – все було спокійно; навіть солдати не перебували по місцях, поблизу валу, а сиділи в бліндажах, рушниці ж стояли на козлах.

Раптом з окопів і укріплень противника хлинула маса французів і разом кинулась на Малахів курган, який через кілька хвилин, майже без пострілу, виявився в їхніх руках.

Наші товариші переказували нам згодом, що часові Малахового кургану, помітивши незвичайний рух на позиціях противника, доносили начальнику Малахового кургану, що противник готується до чогось серйозного, що розташовані поблизу Малахового кургану окопи ущерть заповнені противником, і що останній може рушити на нас штурмом. Але комендант не хотів вірити їхнім словам; він почав заспокоювати солдат, доказувати, що це все дрібниці; що противник очевидно збирається на роботу, а тому і метушиться в окопах; він навіть не віддав жодного наказу солдатам приготуватись на випадок наступу ворога, так що, коли французи кинулись на Малахів курган, то проти них не встигли навіть зробити залп із гармат, навіть з рушниць майже ніхто не стріляв: люди сиділи в бліндажах і, почувши тривогу, почали вибігати нагору, до зброї, але було вже пізно: противник і на валах, і всередині фортеці.

Я сам особисто бачив це все діло, себто взяття Малахового кургану, позаяк з 3-го бастіону все було видно, як на долоні. Противник виріс

немов би з землі навколо згаданого кургану* і гуртом кинувся на нього; в одну мить він захопив курган і заповнив його; наші навіть не встигли і по разі вистрілити в противника, а здали свою позицію майже без жодного бою. Пройшло кілька хвилин і на знаменитому кургані уже майорів стяг противників...

У той же час наступ противника на інші укріплення, які він намагався захопити, завершився для нього невдачею: скрізь він був відбитий. Бачачи, що Малахів курган уже в руках французів, союзники припинили наступ на інші пункти і попрямували на Малахів курган, де і почали укріплюватись, повертаючи гармати в наш бік.

Нам було дуже болісно і прикро бачити перемогу французів і те, як легко вона їм дісталась. З нашого бастиону і з боків відкрили по противнику вогонь, але було вже пізно: Малахів курган перебував у руках ворогів. Генерал Хрульов з кількома полками намагався був відбити назад Малахів курган, але всі його спроби закінчились невдачею, незважаючи на відчайдушну хоробрість наших солдат, що дрались як леви з французами; розповідали, що генерал Хрульов був настільки вражений і пригноблений втратою нашої головної опори, що шукав смерті і кинувся в найстрашніший вогонь противника. Під час цього бою генерал Хрульов і був поранений. Потрібно відмітити, що укріплення Малахового кургану, з боку противника, за час облоги, були сильно пошкоджені – розбиті і розрівняні ядрами і бомбами; в той же час, з нашого боку цей курган являв собою солідну твердиню, і ось цю твердиню і довелось атакувати генералу Хрульову зі своїми молодцями. Зрозуміло, справа не могла бути успішною, і всі спроби відбити назад Малахів курган виявились невдалими.

Незважаючи, проте, на всі наші втрати, офіцери підбадьорювали нас; говорили, що будемо всіма силами йти відбивати Малахів курган; пояснили, що підемо в обхід противника, щоби зайти йому з тилу, що справа ще не зовсім втрачена тощо. Проте, настрої у начальства був не зовсім спокійний: відчувалось, що все це говорить лише для підбадьорення нас. Наші припущення виправдались. Увечері, в сутінки, почали заклепувати гармати і скидати їх з лафетів; нам же пояснили, що потрібно залишити укріплення і відступити. Я побіг у цейхгауз, щоби прихопити свої речі. Я бачив, як скидали в бухту наші польові гармати. Метушня стояла страшна. Всі поспішали переправитись якнайшвидше на іншу,

---

* Очевидно, противник ще зночі засів у ямках від вибухів бомб і в залишених нами окопах. Окрім того, на цей час, штурмові роботи противника просунулись так близько до наших укріплень, що віддаль між нами і ворогами складала лише декілька десятків сажнів.

Північну сторону міста. Настала ніч, і метушня ще більше посилилась. За нами, збоку укріплень, час від часу піднімались до неба яскраві снопи полум'я і гриміли страшні вибухи: то підривали наші порохові погребі і бойові снаряди, щоб вони не дістались противнику. Начинені порохом снаряди високо летіли вгору, і лопались зі страшним тріском. Переправа відбувалась від Графської пристані, по мосту, перекиненому через всю бухту; війська йшли безупинно, неперервним ланцюгом, від вечора і до світанку. Давка на мосту була страшна, позаяк відступали швидко, поспіхом, щохвилинно боячись нападу противника. Але побоювання виявились марними: противник не лише не переслідував нас, але навіть не зайняв залишеного нами міста: він боявся, очевидно, мін, яких, проте, у нас у місті не було. Переправившись на інший бік, солдати довго, ледь не до обіду шукали свої частини. Пам'ятаю, що потрапивши до світанку на Північну сторону, я довго блукав у пошуку своїх і ледве лише до обіду знайшов свій полк. З сумом дивились ми на задимлені розвалини дорогого нам міста: не думали ми так швидко його залишити. Противник, взявши Севастополь, не наважувався турбувати нас на Північній стороні; він, очевидно, очікував, що ми будемо робити спроби взяти місто назад; але ми про це і не думали взагалі, а самі стояли у вичікувальному положенні, на випадок, якби противник надумав напасти на нас: з нашого боку був розставлений спостережний ланцюг із часових, зобов'язаних пильно стежити за діями противника і своєчасно повідомляти про нього; цей ланцюг зберігався до самого кінця перемир'я.

Незабаром після нашого переходу на Північний бік, пройшла чутка, що нас відвідає государ імператор Александр Миколайович¹⁷. З дня на день очікували ми цього візиту, і врешті, він настав. До приїзду государя нас вишикували в такому одязі, як були, себто звичайному, без рушниць. Государ був дуже чемний з нами, ходив по рядах, дякував за службу, називав захисниками вітчизни, багатьох розпитував особисто, за що триманий той чи той хрест; запитував і мене, за яку справу я отримав свого Георгія. Я відповів. Государ чемно, зі сльозами на очах, дякував усім. У поведженні государя з нами було стільки сердечного тепла, щирості, м'якості і, разом з тим якогось глибокого смутку, того смутку, який не висловлюється, але який не приховаєш нічим, який відчувається іншими, і, мимоволі, немов би сам собою передався і нам. Ми плакали навзрид. Государ, стримуючи сльози втішав нас: "Не сумуйте, братці, про втрату Севастополя; не міста нас, себто армію, наживали, а ми – міста. Ми тут втратили,

¹⁷ Александр II Миколайович (1818–1881), російський цар з династії Романових.

а в Азійській Туреччині здобули більше, ніж втратили. Були б ми живі і здорові – будуть знову у нас і міста!” Государ обходив потім війська і особисто дякував їм. Як нині пам’ятаю надзвичайно добре обличчя государя, який з лагідною посмішкою звертався до мене із запитаннями...

На Північному боці ми побудували намети і, очевидно, розташувались тут на довгий час. Зимували ми на Мекензієвій горі, в землянках, що вмщали кожна людей 8 чи ж 10. На горі ріс дрібний ліс із дубняка і ялиника. Цікаво, що серед одного ялинового куща зберігся бджолиний рій, що вибрав собі тут місце для зимівлі. Солдати не чіпали його, а з інтересом спостерігали і скористались цим випадком, щоби кепкувати зі своїх товаришів, який випадала черга стояти на часах у ланцюгу. Зустрівши когось з призначених стояти на часах товаришів, солдати говорили: “ну, ти йди, ось тобі честь і місце: не спати, не дрімати, панам офіцерам честь віддавати, за противником спостерігати і рій доглядати!” На цій же горі стояв наш Камчатський і інші полки, що розташувались дещо збоку від нашого. Через те, що війна не припинилась, війська перебували у землянках, у бойовій готовності. Коли весною, у березні місяці, був укладений мир, до нас на позицію, приїжджав зі своїм штабом головнокомандуючий противників, який, добре пам’ятаю, називався на прізвище Пелісьє¹⁸; з ним же приїжджав також турецький головнокомандувач, що мав на голові білу чалму. Обидва вони мали при собі свиту, якої було стільки, що вона могла б скласти цілий ескадрон. Війська були вишукані в бойовий порядок і проходили біля нашого і головнокомандуючого противників церемоніальним маршем, подивізіjno. Головнокомандуючі противників виражали схвалення своїми мовами, а наш головнокомандуючий передавав їх нам, нашою мовою: “дякуємо, добре”! крикне він, а наші разом, в один голос старались відповісти: “раді старатись, ваше високопревосходительство!” Після параду, наше начальство пригостило у себе головнокомандуючих противників та їх свиту, а потім само вже їздило в табір противників, на Куликове поле (між Севастополем і Балаклавою), куди запрошували їх і пригостили взаємно начальники частин противників.

Під час стоянки на Мекензієвій горі, ще задовго до укладання миру, пам’ятаю в піст, коли потепліло, наші і солдати противників сходились на Чорній річці, поблизу табору, для побачення; ми були попереджені – поводитись з нашим противником якнайввічливіше. Як правило, підійшовши

---

¹⁸ Пелісьє Жан-Жак (Pélissier Jean Jacques) (1794–1864), французький генерал, маршал Франції, на кінець Кримської кампанії – головнокомандувач французького експедиційного корпусу в Криму.

до річки, наші солдати перекидали через річку (тут вона не була широкою) якісь речі: хрестики, монети тощо, а французи – папіросниці, гаманці, ножики, монети. Розмовляли так: французи кричали: “рус, камрад!”, а руські: “францеш, брат!” Але перебратись через річку ніхто не думав. Коли ж був укладений мир, французи перші прийшли до нас у гості. Прибуло їх дуже багато: і солдати, і офіцери; їх відпускали по кілька людей із роти; солдати брались за руки, цілувались; наші закликали недавніх противників у землянки і пригощали їх. Частивання було дуже просте: пригощали горілкою і хлібом – і тільки. Тим не менше, французи пили горілку і хвалили її; пригостившись у нашому таборі, французи почали танцювати і співати своєю мовою якісь пісні. На другий день французи знову відвідали наш табір, але це вже була інша партія; я намагався чимось нагородити всіх, хто мене відвідував, особливо мідними хрестиками, яких я накупив у Бахчисараї і до яких вони були дуже охочі; в свою чергу, французи давали мені на пам’ять: один – ланцюжок, другий – гаманець, третій – свою монету. Частивання було те саме, що і раніше: горілка і білий хліб. Розмовляли то жестами, то окремими словами. Прощаючись, кожен із французів давав свою карточку, де було позначено (написано): ім’я і прізвище, місце стоянки і полк солдата. Йдучи, французи жестами запрошували нас до себе, приговорюючи: “на Балаклав, на Балаклав!” Через деякий час, я, разом з іншими товаришами, відвідав французький табір. Останній був влаштований надзвичайно добре: скрізь чисто і доглянуто, квітники; особливо гарні квітники були перед офіцерськими наметами. Французькі намети були високі, полотняні, дуже добрі; всередині намету, посередині, був влаштований земляний стіл, навколо якого можна було сидіти. Коли я увійшов у табір і показав карточку, нас одразу відвели в той намет, де розміщувались французи, що приходили до нас. Я застав у наметі кілька душ французів. Як тільки ми з’явилися, нас посадили в наметі і почали вітати: “рус, камрад!” тощо, дуже гостинно. Французький фельдфебель, якого ми відвідали, наказав своєму денщику порубати голову цукру і кинути в таз, потім налив у нього рому і почав робити сироп. Коли все було готово, він почав пригощати нас і своїх товаришів, яких набралось чоловіка 4 чи ж 5. Пам’ятаю, що скуштувавши цього частивання, я дуже захмелів, так що французи проводили мене додому під руки. Вони були настільки чемні, що проводили нас зі свого табору через Чорну річку, через міст, і тільки тоді вернулись у свій табір; вони, очевидно, боялись, щоби з нами не сталось якоїсь біди при переході через річку. Розлучаючись з нами, французи

разів по десять поцілувались зі мною і розпрощались, як виявилось згодом, назавжди. Десь через два тижні після моїх відвідин французів, я хотів було знову відвідати моїх недавніх знайомих, що так люб'язно нас зустрічали, і відправився у той самий табір, але вже не застав їх там; на їх місці стояли інші полки, мені зовсім не знайомі. Коли я показав їм французьку карточку, мені почали пояснювати жестами рук, що мої знайомі пішли уже у Францію; “айда на Париж!” говорили вони і махали руками на море. Позаяк цей табір був розташований недалеко від Балаклави, то я вирішив піти подивитись це місто. Увійшовши в місто, я зустрівся тут з одним італійським солдатом, величезного зросту; солдат цей, очевидно, був під нападितку. Побачивши на мені Георгіївський хрест, він почав приставати до мене, щось бормотав, зводив брови і люто, з гнівом, кричав, показуючи пальцем поперемінно то на хрест, то на землю: він, очевидно, хотів висловити, що я, що отримав Георгіївський хрест за хоробрість, поклав не одного їх собрата, і ось тепер потрібно і мені нам'яти боки. Я почав було пояснювати йому знаками, що ми, спочатку, коли була війна, були ворогами, стріляли один в одного, а тепер мир, і ворожнечі немає, але він не слухав моїх пояснень, і все хотів побити мене. Офіцер, що натрапив на цю сцену, покликав солдат і буяна відвели. Після цього я уже не ходив у французький табір.

Багато років пройшло з того часу, багато стерлось з моєї пам'яті, але страшні і разом з тим славні моменти Севастопольської оборони, пережиті, вистраждали кожним із нас, залишили в душі такі незабутні сліди, що не забуваються до кінця життя. Ще й нині я добре пам'ятаю багато що з цієї пам'ятної епохи: я немов би навіть можу пригадати обличчя доблесних генералів Істоміна¹⁹, Корнілова²⁰, Нахімова²¹, славетні імена яких з благоговінням будуть згадувати наші нащадки; пам'ятаю приїзд великих князів, що прибули до нас у самий розпал Севастопольської кампанії; пам'ятаю, як при грохоті безперервної канонади і свисті літаючих снарядів приносили ми тут же, на бастіонах, присягу новому государю, пам'ятаю і похорон адмірала Нахімова... Пам'ятаю й інших осіб із начальства, що співчутливо ставились до солдат; але ближче за всіх до нас, камчатців і до нашої дивізії, був генерал Хрульов, який залишив по собі найсвітлішу пам'ять. Що це була за чарівна особистість! Я і нині не можу

---

¹⁹ Істомін Владімір Іванович (1810–1855), російський контр-адмірал, учасник Кримської війни.

²⁰ Корнілов Владімір Алексеевич (1806–1854), російський віце-адмірал, учасник Кримської війни.

²¹ Нахімов Павло Степанович (1802–1855), російський адмірал, учасник Кримської війни.

забути цієї славної людини. Земля йому пером! Доброта, чуйність, сердечність, привітливість до солдат були незбагненні; він був до нас, як батько. Поява генерала Хрульова викликала в нас бадьорість і радість: на душі ставало легко і безпечно. Ми пізнали генерала Хрульова ще в Туреччині, де він виявляв свою турботу щодо нашого брата солдата, турботу рідкісну в той суровий час воєнної дисципліни і виправки. Як нині бачу його перед собою: верхом, завжди на білому коні, у ватній курточці, в черкеській шапці, він весело і привітно звертався до солдатів, жартував з нами, а вони – душі в ньому не бачили. Славна була людина!”

Такі спогади Прокопа Антоновича Підпалова. Думаємо, що читач не образиться на нас за те, що ми зайняли його увагу розповідями деяких епізодів із цієї великої, за мужністю і жертовністю учасників, воєнної епопеї, а історія – що ми зберегли для неї правдиві, щирі слова – свідчення одного з доблесних учасників – очевидців незабутньої для руської людини геройської оборони Севастополя.

Пер. з рос. Дмитра Гордієнка